

УДК 340.153(474/476ВКЛ)+355.51(474/476ВКЛ)(091)

СТАТУТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО: ОРГАНИЗАЦИЯ ОБОРОНЫ ЗЕМСКОЙ

Е. Г. ДЕНИСОВА¹⁾, Ю. Л. КАЗАКОВ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматриваются вопросы организации обороны государства в соответствии со статутами Великого княжества Литовского 1529, 1566, 1588 гг. Характеризуются предпосылки формирования военного законодательства, основой которого стали нормы обычного права и постановления верховной власти. Отмечается, что в XVI в. принципы организации и деятельности войска были систематизированы статутами Великого княжества Литовского. Показана важная роль посполитого рушения в структуре вооруженных сил государства. На основе анализа текстов статут Великого княжества Литовского выявляются нормы воинской повинности и категории военнообязанного населения, особенности мобилизации войска и полномочия лиц командного состава. Исследуются вопросы воинской дисциплины, а также порядок формирования и содержания наемного войска.

Ключевые слова: законодательство; Статут Великого княжества Литовского; Великое княжество Литовское; оборона земская; шляхта; посполитое рушение.

СТАТУТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА: АРГАНІЗАЦЫЯ АБАРОНЫ ЗЕМСКАЙ

А. Р. ДЗЯНІСАВА^{1*}, Ю. Л. КАЗАКОЎ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаюцца пытанні арганізацыі абароны дзяржавы ў адпаведнасці са статутамі Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг. Характарызуюцца перадумовы фарміравання ваеннага заканадаўства, асновай якога сталі нормы звычайнага права і пастановы вярхоўнай улады. Адзначаецца, што ў XVI ст. прынцыпы арганізацыі і дзейнасці войска былі сістэматызаваны статутамі Вялікага Княства Літоўскага. Паказана важная роля паспалітага рушэння ў структуры ўзброеных сіл дзяржавы. На аснове аналізу тэкстаў статутаў Вялікага Княства Літоўскага выяўляюцца нормы вайскавай павіннасці і катэгорыі ваеннаабавязанага насельніцтва, асаблівасці мабілізацыі войска і паўнамоцтвы асоб каманднага складу. Даследуюцца пытанні воінскай дысцыпліны, а таксама парадак фарміравання і ўтрымання наёмнага войска.

Ключавыя словы: заканадаўства; Статут Вялікага Княства Літоўскага; Вялікае Княства Літоўскае; абарона земская; шляхта; паспалітае рушэнне.

Образец цитирования:

Дзянісава А. Р., Казакоў Ю. Л. Статуты Вялікага Княства Літоўскага: арганізацыя абароны земскай // Журн. Беларус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 32–37.

For citation:

Dzianisava A. R., Kazakou Y. L. The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: organization of state defence. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 32–37 (in Belarus.).

Авторы:

Елена Григорьевна Денисова – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков исторического факультета.

Юрий Леонидович Казаков – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков исторического факультета.

Authors:

Alena R. Dzianisava, PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history of Belarus, faculty of history.

e.g.denisova2012@gmail.com

Yuryi L. Kazakou, PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history of Belarus, faculty of history.

histbelant@bsu.by

THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: ORGANIZATION OF STATE DEFENCE

A. R. DZIANISAVA^a, Y. L. KAZAKOU^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus
Corresponding author: A. R. Dzianisava (e.g.denisova2012@gmail.com)

The issues of organization of state defence in according to the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1529, 1566, 1588 are considered. The prerequisites for the formation of military legislation, based on the norms of customary law and the decrees of the supreme authority, are characterized. It is noted that in the XVI century principles of organization and activities of the army were systematized by the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. The important role of the *pospolite ruszenie* in the structure of the armed forces of the state is shown. Based on the analysis of the texts of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the norms of compulsory military service and categories of the people liable for service, features of the mobilization of the troops and powers of the officers are revealed. The questions of military discipline, as well as the order of formation and maintenance of the mercenary army are being investigated.

Key words: legislation; Statute of the Grand Duchy of Lithuania; the Grand Duchy of Lithuania; state (*zemska*) defence; *szlachta*; *pospolite ruszenie*.

У канцы XV – пачатку XVI ст. Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ) уступіла ў перыяд працяглай барацьбы з Вялікім Княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам. Выдаткі на баявыя дзеянні запатрабавалі значнай актывізацыі ўсіх вайсковых і матэрыяльных рэсурсаў дзяржавы. Цэнтральная ўлада праводзіла мерапрыемствы па паляпшэнні абароназдольнасці краіны і арганізацыі вайсковай павіннасці.

Парадак выканання вайсковай павіннасці ў ВКЛ грунтаваўся на старажытных звычаях і асобных прававых нормах, вызначаных пастановамі кіраўнікоў дзяржавы. Так, прывілей ад 20 лютага 1387 г., зацверджаны вялікім князем Ягайлам, прадугледжваў, што ў выпадку ўварвання непрыяцеля ў дзяржаву яе насельніцтва прыцягваецца да спецыяльнай павіннасці па пераследаванні ворагаў, якая называецца «пагоня». У пагоню выпраўляліся не толькі рыцары, але і ўсе мужчыны, здольныя насіць зброю, набываю за свой кошт [1, с. 287; 2, с. 108].

У XV–XVI стст. асноўнай часткай узброеных сіл ВКЛ становіцца паспалітае рушэнне (зemskae апалчэнне), якое ахоплівала ўсіх землеўладальнікаў. Кожны жыхар ВКЛ, які валодаў зямлёй, мусіў адбываць вайсковую павіннасць – зemskaю службу [3, с. 6].

Першапачаткова заканадаўчымі актамі дакладна не вызначаліся прынцыпы камплектавання войска ВКЛ і памеры зemsкай службы. Кожны маёнтак выстаўляў на службу ратнікаў згодна з усталяваным звычаем або ўмовамі трымання зямельнага ўладання. З цягам часу, калі адбыліся колькасныя і якасныя змяненні прыватнаўласніцкіх маёнткаў, такі парадак страціў сваё значэнне. Неспрыяльныя знешнепалітычныя ўмовы і працяглая баявая дзеянні патрабавалі ўвядзення больш дасканалых парадкаў выканання вайсковай павіннасці і ўдзелу насельніцтва ў абароне дзяржавы, так званай абароне зemsкай.

Прынцыпы фарміравання і дзейнасці войска набылі прававое афармленне ў Першым статуте ВКЛ 1529 г., дзе была зроблена першая спроба катэгорыяльнай ваеннага права дзяржавы: 15 артыкулаў аб арганізацыі вайсковай справы ўвайшлі ў другі раздзел зводу законаў пад назвай «О обороне земской» [4, с. 42–47]. У Другім статуте ВКЛ 1566 г. ён быў дапрацаваны і налічваў 29 пунктаў [5, с. 65–77]. Канчатковая рэдакцыя раздзела была зроблена ў Трэцім статуте ВКЛ 1588 г. [6, с. 101–111].

Вайсковыя артыкулы вызначалі катэгорыі насельніцтва, якія павінны былі выконваць зemskaю службу. У Статуте ВКЛ 1529 г. было зафіксавана: *Уставаем с призволенем рад наших зуполных и всех подданных, иж каждый князь и пан, и дворянин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иной человек, лета зуполные маючи с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы зemskaе...* [4, с. 42].

Гэты артыкул у Другім статуте ВКЛ быў дапоўнены. У Трэцім статуте ВКЛ ён набыў апошнюю рэдакцыю, паводле якой *все станы духовные и светские, княжата, панята и врядники зemsкие, дворные, дворане и земляне, шляхта хорунговная и вдовы, и теж татарове и мещане мест наших, маючи именья, зemsкие, и каждый от вышшого до низшого стану... лета зуполные маючие... винны будут сами особами своими войну служити и выправовати на службу военную, коли бы кольвек была потреба водле уфалы зemskaе з соймов вальных...* [6, с. 102].

Зemskaю службу выконвалі ўдовы, сіроты і непаўналетнія дзеці, якія мелі зямельную ўласнасць. Згодна са статутавай нормай, ім прадпісвалася *выправовать водле важности имень своих конно, збройно, яко се на сойме постановить* [6, с. 102]. У выпадку калі зямельны надзел з'яўляўся ўлас-

насцю некалькіх братоў, ім патрэбна было вылучыць і паслаць у паспалітае рушэнне *годнейшаго, лет дорослага брата* [5, с. 66; 6, с. 102]. Ад маёнтка, які знаходзіўся ў заставе (форма залог), у земскае апалчэнне выпраўляўся яго трымальнік з пэўнай колькасцю ратнікаў [5, с. 67; 6, с. 103].

Артыкулы статутаў ВКЛ і соймавыя пастановы (ухвалы, уставы) вызначалі пэўныя нормы ўзбраення ратнікаў. У Другім статуте ВКЛ было запісана, што ў земскае апалчэнне кожны мусіў выступаць *зо всімъ на добромъ кони, што бы конь стоялъ наименшей осмъ копъ грошей литовскихъ, а на немъ сукня цветная, панцеръ, прилбица, мечъ, навеза древо съ прапорцемъ цветнымъ* [5, с. 65–66].

Ні вялікі князь, ні гетман нікога не маглі адхіляць ад земскай службы. Толькі хворыя, непаўналетнія ці занятыя на дзяржаўнай службе ўраднікі вызваліліся ад асабістага ўдзелу ў паспалітым рушэнні. Але і ім патрэбна было сабраць почты (вайсковыя атрады) са сваіх зямельных уладанняў [5, с. 67; 6, с. 103]. Вольнымі ад выканання вайсковай павіннасці таксама былі ваяводы, старасты і дзяржаўцы памежных раёнаў, у якіх знаходзіліся замкі. У якасці пакарання за ўхіленне ад удзелу ў земскім апалчэнні ва ўсіх трох статутах ВКЛ было вызначана пазбаўленне маёнткаў.

Пры распрацоўцы вайсковага заканадаўства вырашалася пытанне аб тых, хто не мог ехаць на вайну па прычыне сваёй хваробы. Упершыню гэты момант быў адлюстраваны ў Статуте ВКЛ 1529 г., а ў Статуте ВКЛ 1588 г. ён набыў разгорнутае тлумачэнне: *Уставуем теж, естли бы хто кольвек повинный войну служати з божьего допущенья был немоцион обложную хоробую, за которую на службу нашу ехати бы не мог, а не мел бы сына дорослого, тогда мать се оповедати хоружому своему, у которого ест повете, а при нем трема шляхтичом, которые немоцы его очима своими огледавши, а то мають нам або гетману нашому оповедати под сумньем своим* [6, с. 106]. Нягледзячы на хваробу, шляхціц павінен быў выстаўіць почат і замест сябе паслаць на вайну чалавека *годного и доброго*.

Калі бацька быў не ў стане ехаць на вайну, замест яго мог адправіцца дарослы сын разам з ратнікамі. Паводле Статута ВКЛ 1529 г., сын мусіў дасягнуць 17 гадоў, згодна са Статутамі 1566 і 1588 гг. – 18 гадоў [4, с. 45; 5, с. 71; 6, с. 107].

Важнай праблемай заканадаўства ВКЛ стала выкананне вайсковага абавязку духавенствам. Доўгі час гэта пытанне не вырашалася належным чынам. У Статуте ВКЛ 1529 г. у арт. 3 раздзела 2 духоўным асобам прадпісвалася: *Тэж коли бы которые духовные имене закупное держал, тогда з ыменя закупного повинен будет сам своею парсунюю подле уставы нашео службу нашу господарскую и земскую заступати. Естли который духовный будет мети имене дедизное, тогда повинен будет з ыменя дедизного на службу нашу земскую выправо-*

вати, а их самих парсуны будут на ласце нашей господарской [4, с. 43–44].

Але такі падыход не задаволіў шляхту, і ў Другім статуте ВКЛ гэты артыкул быў дапрацаваны [5, с. 70], а ў Статуте ВКЛ 1588 г. зацвярджалася: *Уставуем теж, иж вси духовъные з именей своих светских и костельных наданых, с которых служба земская военная бывала, также з именей своих отчизных, купленых и закупленых шляхетских войне повинных, службу земскую военную мають служить тым обычаем, выправуючи с тых именей своих почот повинный и при нем за свою особу человека доброго шляхтича, войне годного, водле уфалы земское соймовое* [6, с. 105]. Ад вайсковай павіннасці вызваліліся толькі маёнткі Віленскага калегіума, набытыя да выдання Статута ВКЛ 1588 г.

Згодна са статутамі ВКЛ, колькасць узброеных ратнікаў, якія выстаўляліся з зямельных уладанняў, вызначалася соймавымі ўхваламі. Першыя рэгламентацыі норм вайсковай службы ў агульнадзяржаўным маштабе былі зроблены ў ВКЛ ужо ў пачатку XVI ст. На Наваградскім сойме 1502 г. вялікі князь разам з прэлатамі і панамі-радай вырашылі, што надалей усе князі, паны, шляхта і зямляне павінны выстаўляць на вайну з кожных дзесяці сялянскіх службаў аднаго ратніка на кані і са зброяй [1, с. 306–307; 2, с. 108]. Адна служба ўключала два ці тры сялянскія дымы (гаспадаркі).

Аднак пасля вайны Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ 1512–1522 гг. і ў сувязі са значнай пагрозай з поўдня было вырашана перагледзець колькасць сялянскіх службаў, ад якой выпраўляліся ратнікі. У 1529 г. на Віленскім сойме была зацверджана пастанова, у адпаведнасці з якой вызначаліся наступныя правілы:

- аднаго ратніка трэба выстаўляць не з 10, а з 8 сялянскіх службаў;
- у тых маёнтках, дзе толькі 8 сялянскіх службаў, на вайну павінен ехаць сам гаспадар;
- калі ў такім маёнтку ўладальніца – жанчына, яна павінна выстаўіць замест сябе «пахолка добрага» (слугу);
- той шляхціц, у якога сялян менш, або зусім няма, мусіў ехаць на вайну *водле можности своео* [7, с. 208].

На Берасцейскім сойме 1544 г. гэта норма была зменена, прынялі новую ўставу, якая патрабавала выпраўляць на земскую службу аднаго конніка з кожных дзевяці сялянскіх службаў. Супраць новаўвядзення выказаліся станы (саслоўі), бо палічылі яго вельмі цяжкім [7, с. 208]. З 1554 г. канчаткова вярнуліся да старой нормы земскай павіннасці ў 10 службаў [8, с. 126].

Згодна са статутамі ВКЛ, землеўладальнік, які не меў неабходнай колькасці сялянскіх гаспадарак, павінен быў ехаць у войска адзін, узброены паводле сваіх магчымасцей. Калі ж сялян не было зусім, такому баярыну або мешчаніну трэба было *пешо*

ити зь ручницею або зь рогатиною [5, с. 66]. Паны, якія валодалі значнымі зямельнымі маёнткамі, апрача вызначаных соймавымі ўхвалямі коннікаў, добраахвотна маглі выстаўляць дадатковую колькасць ратнікаў на *ласку господарскую* [3, с. 6].

Каб законы дзейнічалі, патрэбна было забяспечыць адпаведную працу па арганізацыі іх выканання, таму на Віленскім сойме 1507 г. было вырашана перыядычна праводзіць попісы (перапісы) земскага войска для вызначэння колькасці ваеннаабавязанай шляхты і выстаўляемых на вайну ўзброеных ратнікаў. Згаданую работу павінны былі праводзіць самі землеўладальнікі і пад прысягай даводзіць звесткі да гаспадара (вялікага князя літоўскага).

Цяжка сказаць, наколькі добрасумленна выконвалася гэта задача. Віленскі сойм 1528 г. зацвердзіў новы парадак правядзення земскіх попісаў. Згодна з ім у кожным павеце дзяржаўца выбіраў двух змян, «годных веры». Яны разам з дзякам павінны былі абязджаць усе маёнткі і рабіць іх попісы, узяўшы ва ўладальнікаў пад прысягай звесткі адносна колькасці сялянскіх службаў. Потым зямяне і дзяк складалі рэестр (спіс), які падавалі ваяводу. У вялікакняжацкіх маёнтках гэту працу выконвалі пісары, прысланыя з цэнтра [7, с. 208].

Вынікам названых мерапрыемстваў стаў першы агульнадзяржаўны попіс войска ВКЛ 1528 г. На яго падставе быў складзены рэестр князеў, паноў, баяр, шляхты і тых почтаў, з якімі яны павінны былі ехаць на вайну [9]. Попіс 1528 г. меў вялікае вайсковае значэнне, акрамя таго ён аказаў уплыў на кансалідацыю шляхецкага саслоўя. Запісы, зробленыя пры стварэнні дакументаў, сталі важнай крыніцай па генеалогіі шляхецкіх родаў ВКЛ.

Артыкуламі статутаў ВКЛ вызначаўся парадак збору земскага апалчэння, попісаў і шыхавання (пастраення) ваеннаабавязаных. Пытанне аб скліканні ўсяго паспалітага рушэння належала да соймавай кампетэнцыі. У Другім статуте ВКЛ адзначалася, што распачынаць вайну, як і ўводзіць падаткі на яе, можна толькі пасля адпаведнага рашэння вальнага сойма. У выпадку нечаканага нападу ворага збор войска мог быць абвешчаны вялікім князем або панамі-радай [5, с. 66–67]. Апошняя норма адсутнічае ў Статуте ВКЛ 1588 г., паводле якога вялікі князь *без сойму і позволення всіх станов войны щинати и вести* не меў права [6, с. 102].

Статутамі ВКЛ вызначаліся паўнамоцтвы асобных вайсковых ураднікаў, якія адыгрывалі важную ролю ў арганізацыі абароны земскай. Кіраўніком войска ВКЛ з'яўляўся гетман найвышэйшы, які прызначаўся гаспадаром дзяржавы. Вялікія князі абяцалі *тот врьд гетманьство великое годным и досветчоным людем народу шляхетского, родичом стародавным тутошнего паньства нашого Великога князства Литовского давати и тое местце засаживати* [5, с. 66; 6, с. 102].

Гетманская ўлада пашыралася на паспалітае рушэнне, сабранае ім наёмнае войска, а таксама на павятовыя і прыватныя харугвы, якія прыйшлі да гетманскага абозу [3, с. 33–34]. Гетман павінен быў рабіць попіс тых, хто з'явіўся на вайну і застаўся да роспуску войска. Ён мог вызваляць ад абароны земскай асоб, якія праз *немоц свою* не маглі яе адбыць. Кіраўнік войска сачыў за дысцыплінай у войску і караў яе парушальнікаў. Кампетэнцыя гетмана абмяжоўвалася манархам, без адпаведнай санкцыі якога нельга было ні збіраць войска, ні весці перамовы з непрыяцелем [3, с. 11–12].

Шмат увагі ў заканадаўстве ВКЛ надавалася кампетэнцыям харужых. У артыкулах статутаў ВКЛ адзначалася, што на гэту пасаду павінны былі абірацца толькі ўраджэнцы дзяржавы, аселя (якія мелі маёнткі, зямлю) у вызначаным павеце [5, с. 68; 6, с. 103]. Харужыя прызначаліся вялікім князем і панамі-радай без папярэдніх выбараў, а з 1588 г. зацвярджаліся з ліку асоб, выбраных жыхарамі паветаў.

У мірны час харужыя павінны былі праводзіць попісы войска па паветах. Калі ж мабілізоўвалася паспалітае рушэнне, харужы збіраў шляхту павета і рухаўся з ёй да месца рэгістрацыі. Адтуль пад кіраўніцтвам кашталяна або маршалка павятовыя харугвы збіраліся да ваяводы. Буйныя землеўладальнікі з вялікімі ўласнымі аддзеламі коннікаў не ўваходзілі ў павятовыя харугвы, а выступалі са сваімі почтамі [3, с. 9]. З ваяводстваў злучаных харугвы накіроўваліся да агульнага месца збору войска і пераходзілі пад уладу гетмана. Далей праводзіўся так званы палявы попіс усяго сабранага войска, пасля чаго яно лічылася гатовым да баявых дзеянняў. Акрамя збору земскага войска, артыкулы статутаў ВКЛ вызначалі юрысдыкцыю вайсковых ураднікаў па справах аб крмінальных злачынствах [5, с. 68–69; 6, с. 104–105].

Шляхце разам з почтамі *грозно* прадпісвалася шыхавацца пад сваёй павятовай харугвай, *в котром суть повете оселыми*. Той, хто меў зямельныя ўладанні ў розных месцах, мусіў прыбыць у павет, *в котром будеть наголовнейшее именье свое мети* [4, с. 43; 5, с. 69; 6, с. 105]. Харужым забаранялася самавольна вызваляць шляхту ад ваеннай службы. Згодна са Статутам 1529 г., за падобнае злачынства ўрадніка пазбаўлялі пасады і маёнтка, у адпаведнасці са статутамі 1566 і 1588 гг. – толькі пасады [4, с. 46; 5, с. 72–73; 6, с. 108].

Статутамі ВКЛ было прадугледжана, што служба працягвалася да агульнага роспуску войска. Тыя, хто пакідаў войска без ведама гетмана, караліся канфіскацыяй маёнтка, а хто ўцякаў з поля бітвы, губляў і маёнтка, і гонар [5, с. 70–72; 6, с. 106–107].

Арганізацыя вайсковай службы патрабавала, каб кожны ўладальнік земскага маёнтка выконваў свае абавязкі згодна з вызначанай нормай і ўста-

ляваным звычайна і не ўхіляўся ад іх. Аднак былі такія выпадкі, калі шляхта своечасова на вайну не з'яўлялася, таму ўжо на сойме 1507 г. была прынята ўхвала, якая зацвярджала наступныя палажэнні:

- той, хто не з'явіцца на вайну ў вызначаны тэрмін, будзе карацца грашовым штрафам;
- хто не прыбудзе праз тыдзень, спадзеючыся на багацце сваё і *упоромъ своимъ*, той *шыю тратитъ*;
- таму, хто без дазволу пакіне месца баявых дзеянняў таксама прызначаецца смяротнае пакаранне [7, с. 209].

Нясвоечасовая яўка на месца збору паспалітага рушэння стала такой распаўсюджанай з'явай, што Гарадзенскі сойм 1522 г. быў вымушаны замяніць смяротнае пакаранне канфіскацыяй маёнтка і пазбаўленнем шляхецкай годнасці. Зямельныя ўладанні аддаваліся гетману, і ў яго з'яўлялася магчымасць узнагародзіць тых, хто вызначыўся ў баях. Ужо ў Статуце ВКЛ 1529 г. было зафіксавана: *... естли бы хто замешкал року войны, от нас уставленого, и на тот рок не приехал без жадное слушное причины, тогда таковых гетманове наши не мають в рейстра свои приймовати а от них даров брати под ласкою нашою панскою, ани таковых выступных мають перед нами таити, абы были караны водле уфалы наше земское...* [4, с. 45].

Статуты ВКЛ 1566 і 1588 гг. удакладнілі гэту прававую норму, і ў апошняй рэдакцыі было запісана: *Уставуем, естли бы хто замешкал року на попис, через листы наши положоного, и до войска не поспешилсе, и на рок у нас и у гетмана нашего Великого князства Литовского, не постановил без слушное причины, тогда... вси таким способом карани быти мають, иж мы, господар, через пана гетмана литовского маем их послати на границы або там, где того потреба речи посполитой окажетъ* [6, с. 107].

Асноўнай прычынай спазненняў шляхты на вайну было тое, што ў вызначаны тэрмін кожны мусіў з'явіцца на месца збору з вайсковым рыштункам і запасам ежы на месяц. Калі ж вайна зацягвалася, то праблему трэба было вырашаць або закупкай неабходнага ў маркітантаў, якія заўсёды ішлі за войскам, або папаўняць прыпасы ў сваім маёнтку.

Улічваючы гэтыя абставіны, ужо Першы статут ВКЛ увёў норму, у адпаведнасці з якой адзначалася: *Кому бы не достало, будучи на войне, стацеи и самому естли або на кони его, тогда мает тот з вижом гетманским где ехати або пойти и взяти с потребу живности себе и на кони; а то мает заплатити подлуг уставы положоное* [4, с. 47]. За страты, нанесеныя гаспадаркам, прадугледжвалася адказнасць: *А дрова мають брати, где будутъ стояти; нижли домов розбирати и плотов жечи, и ставов волочити ани спускати, ани жит и ярин топтати и травити не мають. А естли бы хто таковую шкоду вчинил, тогда мает гетман наш таковых в ланцуг сажати, а предся оный тую шкоду маеть отпраовати и квалт платити* [4, с. 47].

Парадак набыцця прадуктаў харчавання і фуражу ў мясцовага насельніцтва ў час вайны таксама вызначаўся адпаведнымі артыкуламі статутаў ВКЛ 1566 і 1588 гг. Згодна з імі, забаранялася наносіць шкоду гаспадаркам і сельскагаспадарчым угоддзям і прадугледжваліся пакаранне і кампенсацыя ў выпадках парушэння заканадаўчых норм [5, с. 73–74; 6, с. 108–109]. У Трэцім статуце ВКЛ было запісана: *А хто бы таковой кому шкоду учинил, тот шкоду совито маеть заплатити. А естли бы кто на збожсях и яринах обозом умыслие положился и шкоду учинил, такового пан гетман карати водле шкод и выступу его маеть з нагородою слушною в том укривжоному* [6, с. 108].

Адметнасцю ваеннага права, адлюстраванай у статутах ВКЛ, стала пытанне адносін удзельнікаў паспалітага рушэння да насельніцтва тых мясцовасцей, дзе адбываліся баявыя дзеянні. Ці не ўпершыню ў еўрапейскай практыцы вайскоўцам забаранялася прычыняць шкоду мірным жыхарам і рабаваць іх маёнткі. У Статуце ВКЛ 1529 г. адзначалася: *... хто бы, на вайне будучи, который шляхтич наездчал на дом або гумно которого шляхтича або, едучи на войну, по дорозе грабил, а переведено бы то на него, што пограбил або пошкодил, тогда, иле кротъ будетъ тот на дом або на гумна наездчати або по дорозе грабити, тот за каждым своим наездом и по дорозе браньем маеть квалт платити* [4, с. 47].

Падобныя меры за вайсковыя злачынствы зацвярджаліся і Статутам ВКЛ 1566 г. [5, с. 73]. Паводле Трэцяга статута ВКЛ, крыўдзіцель таксама абавязваўся выплаціць матэрыяльную кампенсацыю асобам з *духовных або светских станов* за шкоду, нанесеную іх маёмасці. Але калі *при таком наезде гвалтовном естли бы кого в дому таком забил або ранил, збил або гвалт, насилье белой голове учинил, тогда тот маеть за слушным доводом горлом каран быти* [6, с. 108].

Пакаранне смерцю прызначалася за забойства або нанясенне раненняў сваім вайскоўцам [5, с. 74; 6, с. 109]. Злачынца, які распачаў бойку і зрабіў шкоду або *словы неучтивыми соромтил*, павінен быў карацца гетманам *водлуг артыкулов, которые бы на он час о спокойном захованью у войску выданы были* [6, с. 109].

Практыка паказала, што паспалітае рушэнне, якое складала аснову ўзброеных сіл ВКЛ, мела шэраг недахопаў. Для шляхты ваенныя зборы былі вельмі стратнымі мерапрыемствамі. Утойванне рэальных памераў уладанняў адмоўна адбівалася на колькасці войска [8, с. 159]. Да сярэдзіны XVI ст. выпадкі, калі феодальныя, якія прайшлі вайсковыя попісы, *кони и зброи отсылають, а сами ся только у малом почте зоставують*, былі нярэдка з'явай [10, с. 10]. У час працяглых ваенных дзеянняў шляхціцы, маючы патрэбу ў прыпасах і грошах, нярэдка вымушаны былі ездзіць па дамах.

Рэаліі часу і выяўленьня хібы земскага апалчэння патрабавалі ўнясення карэктываў у прынцыпы камплектавання арміі ў ВКЛ. З пачатку XVI ст. улады пачалі звяртацца да найму жаўнераў. Наёмнае войска, не такое шматлікае, як паспалітае рушэнне, было больш дысцыплінаваным і прафесійным, пастаянна гатовым да вядзення баявых дзеянняў.

Якасць змены ў войску знайшлі адлюстраванне ў заканадаўстве. Артыкулы статутаў ВКЛ 1566 і 1588 гг. вызначалі парадак вярбоўкі і камплектавання наёмнага войска, правы і абавязкі ваяроў, якія набіраліся як з чужаземцаў, так і з *тутошніх жолнераў* [5, с. 74–75; 6, с. 109–111]. Знаходжанне на тэрыторыі ВКЛ узброеных людзей, для якіх ваенная справа была асноўным заняткам, а часам і адзінай крыніцай існавання, правакавала непазбежныя канфлікты з мясцовым насельніцтвам [1, с. 370]. Заканадаўствам рэгламентаваўся парадак прыцягнення наёмнікаў да адказнасці, у тым ліку і крымінальнай, за злачынствы супраць мірных жыхароў.

Такім чынам, у XVI ст. у ВКЛ выпрацоўваліся асноўныя нормы выканання вайсковай павіннасці, якія мусілі ўмацаваць дзеяздольнасць войска і абароназдольнасць краіны. Гэтыя нормы абапіраліся на старажытнае звычайнае права і зацвярджаліся на соймах. Ваеннае права рэгламентавала найважнейшыя пытанні ўліку ваеннаабавязаных, камплектавання арміі, збору апалчэння, прававога становішча гетмана, харужых і іншых вайсковых ураднікаў, парадаку размяшчэння армейскіх падраздзяленняў і асобных ратнікаў, камплектавання наёмных атрадаў, адказнасці за воінскія злачынствы, парадак набыцця прадуктаў харчавання. Першая кадыфікацыя палажэнняў вайсковага права была зроблена ў Статуце ВКЛ 1529 г. і набыла канчатковую структуру ў Статуце ВКЛ 1588 г. Вайсковае заканадаўства тэрэтычна было добра распрацавана і задавальняла патрэбы тагачаснага грамадства, а галоўнае – юрыдычна падтрымлівала магчымасці дзяржавы па забеспячэнні абароны земскай.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. Мінск : Беларуская навука, 2008.
2. Юхо І. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мінск : Беларусь, 1991.
3. Сагановіч Г. М. Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. Мінск : Навука і тэхніка, 1994.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Мінск : Акад. навук БССР, 1960.
5. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. Мінск : Тэсей, 2003.
6. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года. Мінск : БелСЭ, 1989.
7. Любавский М. В. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. : Моск. художеств. печатня, 1915.
8. Янушкевич А. Н. Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское. Мінск : Медисонт, 2013.
9. Пераліс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга Публічных спраў 1 / падрыхт. А. І. Груша [і інш.]. Мінск : Беларуская навука, 2003.
10. Бохан Ю. М. Наёмнае войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стст. Мінск : Ін-т гіст. НАН Беларусі, 2004.

References

1. Bohan J. M. Vajskovaja sprava w Vjalikim knjastve Litowskim u drugoj palove XIV – kancy XVI st. [The military science in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the XIV – the end of the XVI century]. Minsk : Belarus. navuka, 2008 (in Belarus.).
2. Juho I. A. Krynicy belaruska-litowskaga prava [Sources of the Belarusian-Lithuanian law]. Minsk : Belarus', 1991 (in Belarus.).
3. Saganovich G. M. Vojska Vjalikaga Knjastva Litowskaga w XVI–XVII stst. [The army of the Grand Duchy of Lithuania in XVI–XVII centuries]. Minsk : Navuka i tehnika, 1994 (in Belarus.).
4. Statut Velikogo Knyazhestva Litovskogo 1529 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529]. Minsk : Akadjemija navuk BSSR, 1960 (in Russ.).
5. Statut Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1566 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Minsk : Tjesej, 2003 (in Belarus.).
6. Statut Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1588 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588]. Minsk : BelSE, 1989 (in Belarus.).
7. Ljubavskij M. V. Oчерk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Ljublinskoj unii vkljuchitel'no [A study in the history of the Lithuanian-Russian State before the Lublin Union inclusive]. Moscow : Mosk. khudoz. pechatnya, 1915 (in Russ.).
8. Janushkevich A. N. Livonskaya voina 1558–1570 gg. i Velikoe knyazhestvo Litovskoe [The Livonian War of 1558–1570 years and the Grand Duchy of Lithuania]. Minsk : Mediasont, 2013 (in Russ.).
9. Grusha A. I., Spiridonau M. F., Vajtovich M. A. (eds). Perapis vojska Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1528 goda. Metryka Vjalikaga Knjastva Litowskaga. Kniga 523. Kniga Publichnyh sprav 1 [Census of the troops of the Grand Duchy of Lithuania in 1528. Metrics of the Grand Duchy of Lithuania. Book 523. The Book of Public Affairs 1]. Minsk : Belarus. navuka, 2003 (in Belarus.).
10. Bohan J. M. Najomnae vojska w Vjalikim knjastve Litowskim u XV–XVI stst. [The mercenary army in the Grand Duchy of Lithuania in the XV–XVI centuries]. Minsk : The Inst. of hist., NAS of Belarus, 2004 (in Belarus.).